

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/124/119-122>

Afət Fətəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

magistrant

<http://orcid.org/0009-0001-7746-3535>

afetsukurlu15021960@gmail.com

Yazılı nitq və insan idrakının qarşılıqlı təsiri: Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri və praktiki aspektləri

Xülasə

Yazılı nitq insan düşüncəsinin formalaşmasında, biliklərin qorunması və ötürülməsində mühüm rol oynayır, eyni zamanda məntiqi, analitik və yaradıcı təfəkkürün inkişafına xidmət edir. Tədqiqat göstərir ki, ənənəvi və interaktiv tədris metodlarının birgə tətbiqi yazı bacarıqlarının həm məzmun, həm də struktur baxımından inkişafına şərait yaradır. Rəqəmsal mühit yazılı ünsiyyəti sürətləndirsə də, dil normalarının qorunması üçün təhsil, maarifləndirmə və dil siyasətinin gücləndirilməsi vacibdir. Ümumilikdə, yazılı nitqin inkişafı cəmiyyətin birgə məsuliyyəti olmaqla milli dilin və idrak mədəniyyətinin inkişafına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *yazılı nitq, insan idrakı, nitq mədəniyyəti, tədris metodları, rəqəmsal kommunikasiya, Azərbaycan dili*

Afet Fataliyeva

Baku Slavic University

Master's student

<http://orcid.org/0009-0001-7746-3535>

afetsukurlu15021960@gmail.com

The Interaction of Written Speech and Human Cognition: Theoretical and Practical Aspects of Azerbaijani Linguistics

Abstract

Written speech plays an important role in preserving and transmitting knowledge while supporting the development of logical, analytical, and creative thinking. The study shows that combining traditional and interactive teaching methods strengthens both language norms and students' independent writing skills. Although digital communication has expanded the speed and reach of written expression, it also creates challenges for maintaining language standards. Overall, the development of written speech is a shared responsibility of education and society and contributes to the protection of the national language and the growth of cognitive culture.

Keywords: *written speech, human cognition, speech culture, teaching methods, digital communication, Azerbaijani language*

Giriş

Yazılı nitq insan idrakının inkişafında, biliklərin ötürülməsində və mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayan əsas ünsiyyət formalarından biridir. Tarix boyu yazı yalnız məlumatın saxlanması vasitəsi kimi deyil, həm də düşüncənin formalaşmasına təsir edən mühüm amil kimi çıxış etmişdir və bu gün də təhsil və gündəlik kommunikasiya mühitində idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında əhəmiyyətini qoruyur (Abdullayev, 2013; Babayev, 2009). Azərbaycan dilçiliyində yazılı nitq nitq mədəniyyəti, tədris metodikası, idrakla əlaqə və müasir çağırışlar kontekstində geniş şəkildə araşdırılmışdır (Həsənov, 2003; Hüseynova, 2014). Bu məqalənin məqsədi

yazılı nitqlə insan idrakı arasındakı qarşılıqlı təsiri nəzəri və praktik baxımdan təhlil etmək və onun inkişafı üçün müasir pedaqoji tövsiyələr verməkdir.

Tədqiqat

Yazılı nitqin nitq mədəniyyətindəki yeri

Nitq mədəniyyəti dilin ədəbi norma çərçivəsində aydın, düzgün və təsirli şəkildə ifadəsini təmin edən bilik və bacarıqlar toplusudur. Yazılı nitq isə bu mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, üslubi, qrammatik, leksik və məntiqi baxımdan yüksək səviyyə tələb edir (Abdullayev, 1966; Həsənov, 2003).

Abdullayev yazılı nitqin mədəniyyət səviyyəsinin yalnız texniki yazı bacarığı ilə ölçülmədiyini vurğulayır (Abdullayev, 2013). Bu səviyyə eyni zamanda mətnin kompozisiyası, məntiqi ardıcılığı və üslub uyğunluğu ilə müəyyən edilir. Babayev yazılı nitqin üslubiyyət baxımından əhəmiyyətini qeyd edərək, dilin emosional və ekspressiv imkanlarının oxucuda güclü təsir yaratmaq üçün düzgün istifadəsinin vacibliyini önə çəkir (Babayev, 2009).

Yazılı nitq vasitəsilə müəllif öz idrak proseslərini mətn formasında təşkil edir. Bu prosesdə söz seçimi, cümlə quruluşu və bütövlük prinsipləri xüsusi yer tutur. Həsənov yazılı nitqin inkişafında dilin üslubi qatlarının mənimsənilməsinin, qrammatik norma və məntiqi ardıcılığın qorunmasının vacib olduğunu bildirir (Həsənov, 2003).

Nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri yazılı nitqin səlis və yığcam olmasıdır. Hüseynova yazılı nitqin inkişafı üçün praktik məşğələlərin, xüsusilə orfoqrafiya və punktuasiya üzrə təlimlərin əhəmiyyətini vurğulayır (Hüseynova, 2014). Belə təlimlər şagirdlərin diqqətini mətnin daxili harmoniyasına yönəldir, nəticədə həm dil bacarıqları, həm də idrak qabiliyyətləri möhkəmlənir.

Yazılı nitq nitq mədəniyyətinin həm nəzəri, həm də praktik bazasını təşkil edir.

Yazılı nitq və idrak əlaqəsi

İdrak insanın ətraf aləmi dərk etməsi, məlumatları qavraması, təhlil etməsi, müqayisə aparması, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma bacarıqlarını əhatə edən mürəkkəb psixoloji proseslər sistemidir. Bu proseslərin əsas tənzimləyici vasitəsi isə dildir. Xüsusilə yazılı nitq idrakın daha yüksək mərhələlərində – analitik düşünmə, məntiqi mühakimə və abstrakt anlayışların formalaşmasında mühüm rol oynayır (Əhmədov, 1998).

Əhmədov yazı prosesinin beyin fəaliyyətinə kompleks təsir göstərdiyini, bu zaman qavrama, diqqət, yaddaş və təfəkkürün paralel şəkildə işə düşdüyünü qeyd edir (Əhmədov, 1974). Yazı zamanı insan fikirlərini planlaşdırır, onları ardıcılıqla qurur, məntiqi əlaqələr yaradır və daha sistemli düşünmə bacarığı formalaşdırır.

Hüseynova yazı fəaliyyətinin şagirdlərdə diqqətin cəmlənməsinə, yaddaşın möhkəmlənməsinə və abstrakt təfəkkürün inkişafına ciddi təsir göstərdiyini vurğulayır (Hüseynova, 2014). Yazılı tapşırıqlar idrak fəallığını artırır və müstəqil düşünməni gücləndirir.

Beləliklə, yazılı nitq insanın daxili düşüncə proseslərinə nəzarət etməsinə imkan yaradan vacib mexanizm olmaqla yanaşı, idrak proseslərinin həm məhsulu, həm də onların inkişafını təmin edən əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri kimi çıxış edir.

Tədris metodları və yazılı nitqin inkişafı

Yazılı nitqin inkişafı yalnız qrammatik normaların və lüğət ehtiyatının mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu proses şagirdlərin yaradıcı və tənqidi düşünmə bacarıqlarının, sistemli fikir ifadə etmə vərdişlərinin formalaşdırılmasını da əhatə edir (Baliyev, 1992).

Müasir pedaqogikada yazılı nitqin inkişafı üçün ənənəvi və interaktiv metodların birlikdə tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Baliyev və Baliyev bu metodların şagirdlərdə həm düzgün yazı bacarığı, həm də sərbəst fikir ifadəsi yaratdığını qeyd edirlər (Baliyev & Baliyev, 2014).

Kazimov və Osmanova interaktiv üsulların şagirdlərin sərbəst yazı bacarığını gücləndirdiyini vurğulayırlar (Kazimov & Osmanova, 2011). Qrup işləri, diskussiyalar, esse və layihələr yazılı ifadəni zənginləşdirir və yaradıcı təfəkkürün inkişafına şərait yaradır.

Metodların düzgün seçimi və məqsədyönlü tətbiqi yazılı nitqin səmərəli inkişafına birbaşa təsir göstərir.

1. Yazılı nitqin müasir çağırışları

XXI əsrdə yazılı nitqin inkişafına mühüm təsir göstərən əsas amillərdən biri rəqəmsal kommunikasiya mühitidir. Rəqəmsal texnologiyalar yazılı ünsiyyəti sürətləndirsə də, eyni zamanda ədəbi dil normalarının pozulması riskini də artırır (Həsənov, 2003; Kazımov & Osmanova, 2011).

Azərbaycan dilçiliyində yazının məntiqi ardıcılıq və dərin təhlil imkanları xüsusi vurğulanır (Abdullayev, 2013; Babayev, 2009). Bu baxımdan yazılı nitqin düzgün və məqsədyönlü inkişafı müasir dövrdə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ali təhsil müəssisələrində akademik yazı, ümumtəhsil məktəblərində isə yaradıcı yazı məşğələlərinin tətbiqi geniş vüsət almışdır. Bu məşğələlər tələbələrdə və şagirdlərdə mənbə ilə işləmə, sitat gətirmə və arqument qurma bacarıqlarını formalaşdırır. Həsənov bu tip məşğələlərin nitq mədəniyyətinin əsas dayaqlarından biri olduğunu qeyd edir (Həsənov, 2003).

2. Akademik yazı və idrakın inkişafı

Akademik yazı yazılı nitqin daha yüksək mərhələsi olmaqla, insanın idrak potensialının dərinləşməsində və elmi düşüncə tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Akademik yazı yalnız məlumatın ötürülməsi məqsədi daşımır, eyni zamanda yazanın analitik təfəkkürünü, məntiqi yanaşmasını və arqumentasiya bacarığını sistemləşdirir. Bu yazı növü tələbələrdə səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq, faktları müqayisə etmək, ümumiləşdirmə aparmaq və elmi nəticələr çıxarmaq bacarıqlarını gücləndirir.

Abdullayev akademik yazının nitq mədəniyyətinin yüksək mərhələsi olduğunu və onun məntiqi ardıcılıq, üslub dəqiqliyi və terminoloji düzgünlük kimi xüsusiyyətlər üzərində formalaşdığını qeyd edir (Abdullayev, 2013). Babayev isə akademik yazının idrakın analitik mərhələsinin məhsulu olduğunu və elmi təfəkkürün əsas göstəricilərindən biri sayıldığını vurğulayır (Babayev, 2009).

Akademik yazı prosesində tələbələr mənbələrlə işləmə, sitat gətirmə, elmi etikaya riayət etmə və arqumentli mövqe formalaşdırma bacarıqları qazanırlar. Həsənovun fikrincə, akademik yazı nitq mədəniyyətinin məntiqi davamı olmaqla elmi idrakın strukturlaşmasına xidmət edir (Həsənov, 2003). Bu baxımdan akademik yazı yalnız dil bacarığı deyil, həm də idrakın sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi vasitəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Müasir ali təhsil sistemində esse, referat, kurs işi və məqalə yazıları tələbələrin müstəqil düşünmə, təhlil aparma və arqument qurma bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu proseslərin nəticəsində tələbələrin elmi dünyagörüşü formalaşır, tənqidi və yaradıcı düşünmə qabiliyyəti möhkəmlənir.

3. Yazılı nitqin mərhələli inkişaf modeli

Yazılı nitqin inkişafı mərhələli xarakter daşıyır və insanın yaş xüsusiyyətlərinə, idrak səviyyəsinə və dil təcrübəsinə uyğun olaraq tədricən formalaşır. Bu inkişaf ibtidai mərhələdən başlayaraq sistemli şəkildə orta və yüksək mərhələlərə doğru irəliləyir.

Əhmədov yazılı nitqin ilkin mərhələdə əsasən mexaniki yazı bacarıqları üzərində qurulduğunu, sonrakı mərhələlərdə isə məntiqi ardıcılıq və məzmun zənginliyinin ön plana keçdiyini bildirir (Əhmədov, 1974). Məktəbin ibtidai siniflərində yazılı nitqin inkişafı əsasən düzgün yazı vərdislərinin, orfoqrafiya və punktuasiya qaydalarının formalaşdırılmasına yönəlir. Bu mərhələdə şagirdlərin diqqəti daha çox texniki düzgünlüyə istiqamətlənir.

Orta pillədə şagirdlər artıq mətni plan əsasında qurmağı, fikri ardıcılıqla ifadə etməyi, sadə təhlil və ümumiləşdirmələr aparmağı bacarırlar. Hüseynova bu mərhələdə yerinə yetirilən yazılı tapşırıqların şagirdlərin idrak fəallığını artırdığını vurğulayır (Hüseynova, 2014).

Ali təhsil mərhələsində isə yazılı nitq daha yüksək səviyyədə — akademik və elmi yazı formasında özünü göstərir. Bu mərhələdə tələbələr sərbəst mövqe bildirmək, elmi terminlərdən düzgün istifadə etmək və kompleks mətn qurmaq bacarıqlarına yiyələnirlər. Balıyev yazılı nitqin mərhələli inkişafının tədris metodikasında əsas prinsip kimi nəzərə alınmasının vacibliyini xüsusi qeyd edir (Balıyev, 1992).

Beləliklə, yazılı nitqin inkişafı mərhələli proses olmaqla, hər mərhələdə fərqli məqsədlər və metodlarla tənzimlənməli, idrak imkanlarının ardıcıl şəkildə genişlənməsinə xidmət etməlidir.

4. Yazılı nitqin qiymətləndirilmə meyarları

Yazılı nitqin obyektiv və elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi onun düzgün istiqamətdə inkişafının təmin olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qiymətləndirmə yalnız nəticəni deyil, həm də şagird və tələbənin idrak səviyyəsini, düşüncə tərzini və dil bacarıqlarını üzə çıxarır.

Həsənov yazılı nitqin qiymətləndirilməsində əsas meyarlar kimi məntiqi ardıcılıq, leksik zənginlik, qrammatik düzgünlük, üslub uyğunluğu, orfoqrafiya və punktuasiya qaydalarına riayət olunmasını göstərir (Həsənov, 2003). Bu göstəricilər yazılı nitqin həm formaca, həm də məzmunca keyfiyyət səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Hüseynova qiymətləndirmə prosesinin yalnız səhvlərin aşkara çıxarılmasına deyil, eyni zamanda yazı bacarığının inkişafına xidmət etməli olduğunu bildirir (Hüseynova, 2014). Bu baxımdan qiymətləndirmə şagirdin motivasiyasını zəiflədən deyil, onu yazıya daha çox həvəsləndirən istiqamətdə aparılmalıdır.

Kazımov və Osmanova yazılı nitqin qiymətləndirilməsində interaktiv yoxlama üsullarının — qarşılıqlı rəy, qrup müzakirəsi və şagirdin özünüqiymətləndirməsinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırlar (Kazımov & Osmanova, 2011). Bu üsullar yazının daha şüurlu şəkildə inkişafına şərait yaradır.

Beləliklə, yazılı nitqin qiymətləndirilməsi yalnız nəticə yönümlü deyil, proses yönümlü xarakter daşımalı, şagird və tələbələrə idrak inkişafını dəstəkləyən əsas mexanizmlərdən birinə çevrilməlidir.

Nəticə

Yazılı nitq insanın düşüncə və idrakının inkişafında mühüm rol oynayır, çünki o, məntiqi ardıcılığın qurulmasına, analitik və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına kömək edir. Yazı prosesi insanın fikrini planlaşdırmasına, səbəb-nəticə əlaqələrini düzgün qurmasına və daha əsaslı mühakimələr formalaşdırmasına imkan yaradır. Yazılı nitqin inkişafı idrak imkanlarını və müstəqil düşüncə bacarığını gücləndirdiyi üçün təhsil sistemində onun daim diqqət mərkəzində saxlanılması vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. (1966). *Müəllimin nitq mədəniyyəti*. Maarif.
2. Abdullayev, A. (1966). *Nitq mədəniyyəti və nətiqlik məharəti haqqında*. Maarif.
3. Abdullayev, N. Ə. (2013). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. AMEA.
4. Babayev, A. (2009). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Elm.
5. Bəliyev, H. (1992). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair praktik işlər*. Maarif.
6. Bəliyev, A., & Bəliyev, H. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Qismət.
7. Əhmədov, B. (1998). *Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları*. Maarif.
8. Əhmədov, B. A. (1974). *Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları*. Maarif.
9. Həsənov, H. (2003). *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları*. Elm.
10. Hüseynova, H. (2014). *Nitqin inkişafına dair praktik məşğələlər*. Elm və Təhsil.
11. Hüseynov, R., & Qaracayeva, E. (2016). *Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti*. Elm və Təhsil.
12. Kazımov, A., & Osmanova, T. (2011). *Azərbaycan dili dərslərində interaktiv təlim metodları*. Elm və Təhsil.
13. Məmmədov, O. (2013). Təlimdə interaktiv metod və formaların tətbiqi. *Azərbaycan məktəbi: Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal*, №3, 56–58.
14. Nəbiyeva, Ş. (2010). *Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri*. Elm və Təhsil.
15. Nəbiyeva, Ş. (2010). *Ana dili dərslərində şagirdləri fəallaşdıran tapşırıqlar*. Elm və Təhsil.
16. Rəhimov, A. (1997). *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Maarif.

Daxil oldu: 13.08.2025

Qəbul edildi: 19.11.2025